

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ АНАЛІТИЧНИХ ПРЕДИКАТИВНИХ СИНТАКСЕМ

Статья посвящена рассмотрению синтаксем как единиц, которые могут быть репрезентантами синтетизма и аналитизма на синтаксическом уровне. Автор исследует предикативные синтаксемы как центральные компоненты предложения. Устанавливаются такие критерии для разграничения аналитических предикативных синтаксем и других единиц, как: наличие синтаксической предикативной семантики, устойчивость формальной структуры, лексическая несамостоятельность форматива, функциональная дифференциация элементов, ограниченная сочетаемость компонентов, отсутствие закреплённости грамматического значения за конкретной аналитической формой и способность форматива иметь различные грамматические морфологические формы, отсутствие однословного эквивалента, возможность определения синтаксического значения форматива при условии учета типа сочетаемости форматива с основным компонентом.

Ключевые слова: аналитизм, синтетизм, синтаксема, синтаксическое значение, предикативность.

The article is devoted to study of syntaxemes as the units which can be the representatives of synthetism and analytism at the syntactical level. The author examines predicative syntaxemes as the central sentence components. Such criteria as the presence of the predicative syntactic semantics, the stability of the formal structure, the lexical imperfection of the formative, the functional differentiation of the elements, the limited combinatory of the components, the absence of the attaching of a certain grammatical meaning to a certain analytical form and the ability of the formative to have different grammatical morphological forms, the absence of a one-word equivalent are established; the possibility to define the syntactic meaning of the formative provided that the type of its compatibility with the main component are taken into account.

Key words: analytism, synthetism, syntaxeme, syntactic semantics, predicativity.

У сучасній лінгвістиці аналітизм і синтетизм як типологічні властивості мов розглядаються як різнорівневі явища [1:23; 1:596; 2:31;

2:451; 3:27; 4:39–47; 5:5–6 та ін.]. Незважаючи на те, що намітилася традиція виявляти ознаки синтетичності та аналітичності не тільки в морфологічній, а й у дериваційній та синтаксичній системах мови [3:17, 27; 6:217], загального дослідження аналітизму й синтетизму на дериваційному та синтаксичному рівнях мовної системи немає. Наша робота буде спробою зробити внесок у дослідження аналітизму на синтаксичному рівні мовної системи. Поняття синтаксичного аналітизму та синтаксичного синтетизму трактуються неоднозначно. До виявів аналітизму зараховують як розчленоване вираження членів речення [1:23], так і вираження синтаксичних відношень у складно-сурядних реченнях (зокрема, безсполучниковість) [7:12]. Оскільки існує потреба у вирішенні питання про те, які саме одиниці можуть бути репрезентантами аналітизму й синтетизму на синтаксичному рівні мовної системи, виникає, по-перше, необхідність встановлення одиниць-репрезентантів аналітизму та синтетизму на синтаксичному рівні та, по-друге, необхідність визначення критеріїв, які б дозволили відокремити аналітичні синтаксичні одиниці від одиниць інших рівнів мовної системи. Необхідність установа критеріїв для виділення аналітичних синтаксичних одиниць пов'язана з тим, що розчленованість структури спостерігається в аналітичних одиницях не лише синтаксичного, а й інших рівнів мовної системи. Саме визначення таких критеріїв, які б дозволили відокремити аналітичні синтаксичні одиниці від одиниць інших рівнів мовної системи, і складає мету нашої роботи.

Оскільки елементи аналітизму і синтетизму, як правило, співіснують у мові, для цілісної характеристики синтаксичного рівня мовної системи необхідно встановити такі одиниці, які можуть бути репрезентантами як аналітизму, так і синтетизму. Ці одиниці мають бути такими, що не суперечать визначенню понять *синтетизм* та *аналітизм*. Існують різні визначення понять *синтетизм* та *аналітизм* [1:23, 596; 2:31, 451; 8:106 та ін.]. У нашій роботі ми будемо дотримуватися такого визначення цих понять, яке усуває неоднозначності при кваліфікації аналітичних одиниць різних рівнів мовної системи: “Синтетизм та аналітизм — це типологічні властивості мови, що маніфестуються членованими номінативними одиницями, семантична структура яких складається з основного та модифікаційного значень, а формальна — з основного елемента та форматива. Синтетизм виявляється при компактній локалізації елементів формальної структури, аналітизм — при розчленованій” [8:106]). Згідно з цим визначенням,

аналітична синтаксична одиниця має бути членованою номінативною одиницею, семантична структура якої складається з основного та модифікаційного (синтаксичного) значень, а формальна — з основного елемента та форматива [9:32]. Відповідно, членованість на основне та модифікаційне (синтаксичне) значення може бути характерною лише для номінативно елементарних синтаксичних одиниць. Розглянемо, які саме одиниці синтаксичного рівня мовної системи можуть бути репрезентантами синтетизму та аналітизму.

Такі одиниці синтаксичного рівня мовної системи, як словосполучення і речення, не можуть претендувати на роль репрезентантів синтетизму й аналітизму, оскільки вони не характеризуються подільністю на основне і модифікаційне значення. Серед одиниць синтаксичного рівня мовної системи лише синтаксема може бути репрезентантом синтетизму та аналітизму. Здатність синтаксеми виступати репрезентантом синтетизму та аналітизму визначається номінативною елементарністю синтаксеми в плані вираження синтаксичного значення та двоплановістю синтаксеми [10:47; 11:4; 12:126; 13:52; 14:21; 15:5; 16:10] (що дозволяє враховувати членованість синтаксичних одиниць, їхню формальну і семантичну структури). Наприклад, у реченні *Або він з'явився ще під кінець 66-го, **можу стверджувати** лише, що якимось так під новий рік* [17:34] синтаксема *з'явився* є синтетичною, а синтаксема *можу стверджувати* — аналітичною.

Синтаксеми як репрезентанти аналітизму та синтетизму на синтаксичному рівні мовної системи можуть бути носіями різних синтаксичних значень. Центральне місце в структурі речень належить предикативним синтаксемам, оскільки саме вони є носіями значення предикативності. Під предикативністю розуміємо синтаксичну комунікативну надкатегорію, обов'язковим складником якої є значення модальності, а факультативними складниками — значення синтаксичного часу, який визначається реальною або ірреальною модальністю, і значення синтаксичної особи (докладніше про обґрунтування такого визначення предикативності див. [18; 19]). Відповідно до визначень предикативності й аналітичної синтаксеми під аналітичною предикативною синтаксемою будемо розуміти таку одиницю синтаксичного рівня мовної системи, семантична структура якої складається з основного та модифікаційного предикативного значення, а формальна — з основного елемента та форматива, які характеризуються розчленованою локалізацією. Наприклад, у реченні *Удень вона обов'язково **мусила поспати** — з хустинкою, зав'язаною*

на голові так, щоб очам було темно [17:39] аналітичною є синтаксема *мусила поспати*, в якій лексичне значення передається головним компонентом *поспати*, а носієм синтаксичного значення предикативності (об'єктивно-модального значення реальності та минулого часу, а також суб'єктивно-модального значення обов'язковості дії) є форматив *мусила*.

У зв'язку з тим, що одиниці синтаксичного рівня тісно пов'язані з одиницями інших мовних рівнів, існує недиференційований підхід до трактування аналітичних одиниць різних рівнів мовної системи. Для того щоб уникнути однакової типологічної кваліфікації структурно подібних, але не тотожних у семантичному плані одиниць, необхідно встановити критерії, які б дозволили відокремити аналітичні предикативні синтаксеми від вільних словосполучень, аналітичних одиниць морфологічного та морфемно-дери́ваційного рівнів.

Головним критерієм для кваліфікації сполучень, що складаються з двох словесних одиниць, як аналітичних синтаксем (у тому числі, предикативних), а також для диференціації аналітичних синтаксем від аналітичних одиниць морфемно-дери́ваційного рівня і вільних словосполучень, має бути синтаксичне значення, оскільки синтаксема є семантико-синтаксичною одиницею. Оскільки синтаксема є елементарною одиницею синтаксису, для виділення аналітичних синтаксем необхідно враховувати вираження синтаксемою саме елементарної синтаксичної семантики (значення локативності, атрибутивності, предикативності тощо) в реченні. Аналітичні предикативні синтаксеми як одиниці з розчленованою формальною структурою необхідно відрізнити від інших одиниць, які також характеризуються розчленованістю формальної структури.

Перш за все, аналітичні предикативні синтаксеми слід відмежовувати від вільних словосполучень. На відміну від словосполучень, які є поєднанням двох чи більше повнозначних слів [1:617], аналітичні синтаксеми складаються не з двох і більше повнозначних слів, а з двох і більше компонентів, принаймні один з яких є лексично неповнозначним (форматив аналітичних синтаксем). Форматив аналітичних предикативних синтаксем, як і службові слова (до яких зараховують прийменники, сполучники й частки [1:627; 2:472]), протиставляється повнозначним словам, оскільки форматив аналітичних предикативних синтаксем як лексема позбавлений номінативних значень, властивих повнозначним словам. Утім, на відміну від службових слів, які не мають морфологічних категорій [2: 472], форматив аналітичних

предикативних синтаксем характеризується наявністю морфологічних категорій.

Неповнозначність форматива у складі аналітичних предикативних синтаксем визначає як структурну, так і семантичну відмінність аналітичних предикативних синтаксем від вільних дієслівних словосполучень. Структурна відмінність аналітичних предикативних синтаксем від вільних словосполучень полягає в тому, що один з компонентів аналітичних предикативних синтаксем (форматив) є константним елементом і визначає тип основного елемента, тобто сполучуваність компонентів у складі аналітичних предикативних синтаксем є обмеженою. Наприклад, форматив *починати / почати* в аналітичних предикативних синтаксемах сполучається з інфінітивом дієслів лише недоконаного виду: *У пізньому палеоліті **почали виготовляти** кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо* [20:12]; *Ні, може так: чиї ще книги ти вивчив би напам'ять, якби їх **почали спалювати**?* [17:128]. Натомість, структурна схема словосполучення (типовий граматичний зразок, за яким будуються словосполучення) [1:617] може мати різні семантичні наповнення, тобто жоден з компонентів словосполучення не є сталим елементом. Здатність слів поєднуватися з іншими словами у словосполучення залежить від частиномовної належності слова і від його лексичного значення [1:617]. Для підтвердження відносно вільного поєднання слів у межах словосполучення наведемо такі приклади: **прочитати** книгу, **прочитати** вголос, **прочитати** сестрі, **прочитати** в бібліотеці; **знайти** книгу, **віддати** книгу, **надрукувати** книгу; **сміятися** вголос, **плакати** вголос, **думати** вголос; **розповісти** сестрі, **віддати** сестрі, **купити** сестрі; **поставити** в бібліотеці, **знайти** в бібліотеці, **сміятися** в бібліотеці. Семантична відмінність аналітичних предикативних синтаксем від вільних словосполучень полягає в тому, що аналітичні предикативні синтаксеми, окрім лексичного значення, здатні реалізовувати лише синтаксичне значення предикативності, у той час як вільні дієслівні словосполучення завдяки повнозначності компонентів можуть мати різні значення, наприклад, об'єктні (*прочитати книгу*) або обставинні (*прочитати в бібліотеці*) значення. Іншими словами, в аналітичних предикативних синтаксемах виявляється функціональна диференціація елементів: лише один компонент аналітичних предикативних синтаксем (основний елемент) характеризується номінативною функцією, а інший елемент аналітичних предикативних синтаксем (форматив) служить для передачі синтаксичного значення предика-

тивності; натомість у вільних словосполученнях обидва елементи мають номінативну функцію.

Отже, аналітичні предикативні синтаксеми відрізняються від вільних словосполучень лексичною неповнозначністю принаймні одного з елементів, які входять до складу аналітичних предикативних синтаксем, функціональною диференціацією компонентів, константністю форматива, обмеженою сполучуваністю компонентів і реалізацією (окрім лексичного) лише синтаксичного значення предикативності.

Аналітичні предикативні синтаксеми необхідно також відрізнити від аналітичних морфологічних форм. Утворення аналітичних морфологічних форм слова пов'язане з процесом граматизації синтаксичних структур [21:109; 21:10; 21:309; 21:105]. Морфологічні аналітичні форми виражають значення певної морфологічної категорії (час, спосіб, стан) [1:23]. Можливість визнання аналітичної форми слова “фактом морфології” (*переклад автора. — С. В.*) [22:220] зумовлена нерозкладністю цієї аналітичної форми слова в плані вираження граматичної семантики та входженням аналітичної морфологічної форми в парадигматичний ряд, тобто входженням в єдину систему граматичних протиставлень з морфологічними формами слова (співвіднесеністю з синтетичними формами цієї мови) [21:90; 21:127; 21:309; 22:219–220]. Аналітичні предикативні синтаксеми не входять у систему протиставлень з морфологічними формами слова. Наприклад, у реченнях (1) *Цікаво, що перші залізні вироби мали космічне походження і були виготовлені з уламків метеоритів ще в III—II тис. до н. е. у Єгипті та Месопотамії (зокрема, у гробниці Тутанхамона знайдено кілька залізних предметів, оправлених у золото)* [20:23] та (2) *I haven't seen him for months* [23:17] виділені одиниці є не аналітичними синтаксемами, а аналітичними морфологічними одиницями, які входять до парадигми дієслова. Так, у реченні (1) представлена аналітична морфологічна одиниця (*були виготовлені*) входить до парадигми дієслова *виготовити* і є формою пасивного стану минулого часу дійсного способу, а в реченні (2) аналітична морфологічна одиниця (*haven't seen*) входить до парадигми дієслова *to see* і є формою теперішнього доконаного часу (Present Perfect) дійсного способу активного стану. Аналітичні предикативні синтаксеми, на відміну від аналітичних морфологічних форм, не служать для передачі одного елементарного граматичного морфологічного значення і самі можуть мати різні граматичні форми. Наприклад, у реченнях (1) *Його спеціально винайняли для львів'ян, тобто можеш уявити собі десяток вагонів з самими лише музикантами,*

студентами та іншими вар'ятами [17:329]; (2) Підшовхуючи русичів до боротьби з болгарами, візантійська дипломатія мала на меті зав'язати в кривавий вузол війни двох своїх сильних противників, що **могли про-тудіяти** встановленню контролю Константинополя на Балканах, але розрахунки Візантії не виправдалися [20:49] виділені одиниці є аналітичними предикативними синтаксемами, оскільки в них, по-перше, форматив *могти* служить не для вираження певного морфологічного значення, а передає модальне значення можливості (яке є складником значення предикативності), та, по-друге, форматив *мати* може самостійно виражати значення теперішнього (у першому реченні) та минулого (у другому реченні) часу.

Отже, аналітичні предикативні синтаксеми, на відміну від аналітичних морфологічних форм дієслова, характеризуються відсутністю закріпленості граматичного значення за конкретною аналітичною формою, а також здатністю форматива мати різні граматичні морфологічні значення.

Аналітичні предикативні синтаксеми необхідно відмежувати також від аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня. Оскільки формальна структура аналітичних синтаксичних і морфемно-дериваційних одиниць є схожою, для того, щоб відмежувати аналітичні предикативні синтаксеми від аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня, необхідно проаналізувати те значення, яке має форматив аналітичної структури. Форматив аналітичної предикативної синтаксеми має бути носієм значення предикативності, а форматив аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня має бути носієм дериваційного значення.

Дериваційне (словотвірне) значення є таким формально вираженим типом значення, який є наявним у цілій серії мотивованих слів з одним і тим самим формантом [2:468]. Відповідно, порівняння дієслівно-іменних сполучень з однослівними найменуваннями тієї ж дії дає можливість говорити про те, що дієслово в дієслівно-іменних сполученнях виступає словотвірним формантом аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня: *мати вплив — впливати, мати надію — надіятися, мати уявлення — уявляти, ставити латку — залатувати, ставити пляму — заплямовувати, ставити під контроль — контролювати, нести покуту — спокутувати, нести кару — каратися, нести службу — служити*. Наявність однакового форманта в низці одиниць підтверджує той факт, що формант у зазначених одиницях служить для передачі спільного значення (значення процесуальності)

при творенні дієслів від іменників. Відсутність однослівного еквівалента для найменування дії в таких сполученнях як, *нести гріх, мати попит, мати досвід*, дозволяє говорити про те, що аналітичний формант у таких одиницях не є носієм дериваційного значення. Основне лексичне значення в таких сполученнях належить іменнику, а дієслово в дієслівно-іменних сполученнях буде виступати носієм значення предикативності, тобто такі одиниці можна вважати аналітичними предикативними синтаксемами. При цьому дієслово, яке є аналітичним формативом в аналітичних предикативних синтаксемах, виявляє своє синтаксичне значення предикативності лише в поєднанні з певним типом основного елемента. Наприклад, дієслово *ставати* може поєднуватися з іменником і передавати значення “перетворюватися на когось” (*З ними все склалося дуже своєчасно: я став їхнім фаном якраз у роки, коли вони тричі поспіль вигравали першість Союзу, більше такого не повторилося.* [17:43]), а може поєднуватися з інфінітивом і мати значення “починати” (*Приблизно тоді ж батько став забирати мене на матчі нашого “Урагану”* [17:43]).

Отже, форматив аналітичних предикативних синтаксем, на відміну від форманта аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня, не виражає дериваційного значення і не служить для утворення нових одиниць, а є носієм синтаксичного предикативного значення (наприклад, фазовості, зміни стану), яке може бути встановлене лише при врахуванні типу сполучуваності форматива з основним компонентом.

Таким чином, сукупністю критеріїв, які дозволяють відокремити аналітичні предикативні синтаксеми від інших одиниць, є: 1) наявність предикативної синтаксичної семантики (аналітичні предикативні синтаксеми є носіями предикативності в реченні); 2) стійкість формальної структури, лексична неповнозначність форматива, функціональна диференціація елементів, обмежена сполучуваність компонентів (аналітичні предикативні синтаксеми не є вільним поєднанням одиниць на підставі спільності значень, на відміну від словосполучень); 3) відсутність закріпленості граматичного значення за конкретною аналітичною формою та здатність форматива мати різні граматичні морфологічні форми (на відміну від аналітичних морфологічних форм дієслова); 4) відсутність однослівного еквівалента (на відміну від аналітичних одиниць морфемно-дериваційного рівня) та можливість визначення синтаксичного значення форматива за умови врахування типу сполучуваності форматива з основним компонентом.

Подальші дослідження виявів аналітизму на синтаксичному рівні мовної системи передбачають установлення репертуару аналітичних предикативних синтаксем у різних мовах.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Українська мова. Енциклопедія / [В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк, Є. А. Карпіловська та ін.]. — [2-ге вид.]. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — 824 с.
2. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. — [2-е изд.]. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 685 с.
3. Дубова О. А. Діахронічна типологія української мови: Навчальний посібник / О. А. Дубова. — К.: Міленіум, 2006. — 302 с.
4. Тираспольский Г. И. Становится ли русский язык аналитическим? / Г. И. Тираспольский // *Вопр. языкознания*. — 1981. — № 6. — С. 37–49.
5. Проблемы аналитизма в лексике: Материалы симпозиума “Аналитические конструкции в лексике”. — Вып. 1. — Минск: Минский гос. пед. институт иностр. языков, 1967. — 163 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
7. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г. Н. Акимова. — М.: Высш. шк., 1990. — 168 с.
8. Дубова О. А. Синтетизм та аналітизм: поняття і терміни / О. А. Дубова // *Вісник Київського лінгвістичного університету*. Серія: Філологія. — 2001. — Т. 4, № 1. — С. 99–110.
9. Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов: монографія / О. А. Дубова. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. — 302 с.
10. Загнітко А., Загнітко Н. Закономірності сполучуваності прийменників зі значенням мети // *Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка*. Мова, т. 16. — Донецьк, 2007. — С. 38–61.
11. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. — М.: Наука, 1988. — 440 с.
12. Кутня Г. Двомісні семантико-синтаксичні структури з предикатами процесу в сучасній українській мові // *Вісник Львівського університету*. Серія філол. — 2004. — Вип. 34. — Ч. I. — С. 125–133.
13. Мухин А. М. Морфологические и синтаксические категории // *Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН А. В. Бондарко*. — СПб., 2001. — С. 51–55.
14. Сердюкова Т. І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнослов'янських говірках: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Сердюкова Тетяна Ігорівна. — К., 2002. — 197 с.
15. Смурова Л. И. Вариантность финальных (целевых) синтаксем (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Л. И. Смурова // РАН; Ин-т лингв. исследований. — СПб., 1995. — 21 с.
16. Ташдемир И. Беспредложный датив в современном русском языке: семантический и функциональный аспекты: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01

- / И. Ташдемир // Новосибирский государственный педагогический университет. — Новосибирск, 2006. — 23 с.
17. Андрухович Ю. І. Таємниця. Замість роману / Ю. І. Андрухович. — Харків: Фоліо, 2007. — 478 с. — (Література).
 18. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 / М. В. Мірченко. — К., 2002. — 36 с.
 19. Сопачова В. В. Предикативність як синтаксична категорія (проблема визначення статусу та обсягу поняття) / В. В. Сопачова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. — 2010. — Т. 119. Вип. 106. Філологія. Мовознавство. — С. 80–85.
 20. Бойко О. Д. Історія України: Посібник / О. Д. Бойко. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. — 656 с.
 21. Аналитические конструкции в языках различных типов. — М.; Л.: Наука, 1965. — 339 с.
 22. Ярцева В. Н. Проблема парадигмы в языке аналитического строя / В. Н. Ярцева // Вопросы германского языкознания. — М.; Л.: Издательство АН СССР, 1961. — С. 216–230.
 23. Fowles, J. The Collector / John Fowles // Jonathan Cape (UK), Little, Brown and Company (US). — 1963. — 125 p.